

i anslutning till de allmänna framstegen inom medeltidens byggnads- och bostadsskick. — Även om den traditionella uppfattningen rörande vapenhusens betydelse kan rymma mycken sanning, är det utan vidare klart, att den icke rymmer hela sanningen. Särskilt namnfrågan är förtjänt av att utredas från sakkunnigt håll.

Med ovan framförda synpunkter har jag velat återföra ett par byggnadshistoriska kyrkofrågor till problembordet; det är för visso enda sättet att slutligen få uppenbarat vad som faktiskt skett i det som synes ha skett.

Harald Widéen.

Liber cantus 1620 och 1623.

Vilket är det äldsta svenska nottrycket i reformationskyrkan? Efter Klemming anger T. Norlind i en uppsats om Svenska kyrkosångböcker före 1697 (*Kult och Konst* 1906, s. 281), att det är HB 1614. Denna uppgift citeras även i K. Peters, *Den gregorianska sången*, s. 47. Det äldsta svenska nottrycket efter reformationen torde emellertid vara *Then svenska Psalmboken* 1586, som trycktes i Stockholm på A. Gutterwitz' tryckeri med tryckta notlinjer och nottecken (jfr N. Fransén, *Reformationstidens liturgiska utveckling*, *Kyrkohistorisk Arsskrift* 1935, s. 177). Dessförinnan hade i reformationstidens i Sverige tryckta musikalier endast notlinjerna tryckts, medan nottecknen inskrevos för hand; så t. ex. i *Mässan* på Swensko 1541, 1548, 1557, *Een liten Songbook* 1553 och *Troon* på svenska och latin 1578. Dessa är alltså snarare att räkna som en sorts musikhandskrifter. — Efter Gutterwitz' död övergick tryckeriet till Uppsala universitet och ärkestiftsstyrelsen och fick till föreståndare Eskil Matzson. Nu trycktes här HB 1614 (innehållande bl. a. musiken till prefationen, instiftelseorden och *Fader Vår*) och *Then svenska Psalmboken* av 1616.

1620 trycktes på Eskil Matzsons tryckeri en »*Liber cantus, in quo glorificationes, hoc est: Kyrie et Venite, nec non: sequentiae et antiphonae, in summis et simplicibus Festis, atque diebus Dominicalibus usitatae, continentur. Additus est etiam cantus ecclesiasticus sive Gregorianus, qui in solennibus Ecclesiae Festivitatibus, canitur. Item: Threnodiae, quibus in funerum deductionibus,*

utuntur.» Denna Liber cantus, kallad »upsaliensis», omfattar 196 sidor i tvärkvartformat och synes vara avsedd för ärkestiftet (här förkortad LCU).

1623 trycktes på samma tryckeri en Liber cantus med samma titel. Denna mässbok, kallad »wexionensis», utgavs på biskop Petrus Jonaes bedrivande genom dåvarande domprosten, sedermera biskopen i Växjö Nicolaus Krokius och var avsedd för Växjö stift. Den omfattar 116 sidor i tvärkvartformat (här förkortad LCW).

*

Vad innehåller nu dessa båda böcker?

Av *Ordinarium Missae* innefattar båda böckerna fem serier Kyrie, Gloria med Laudamus, Sanctus och Agnus Dei. I LCU är 2 serier avsedda att brukas på vanliga söndagar, 1 på festdagar (*simplicibus festis*), 1 vid påsk och 1 vid pingst. Därtill kommer ett Kyrie för de stora högtidsdagarna. — LCW upptar 1 serie för vanliga söndagar, vardera 1 för jul, påsk och pingst samt 1 serie för Johannes Döparens dag — troligen avsedd även för andra högtidsdagar.

Att här detaljgranska detta notmaterial låter sig icke göra. Vi nöjer oss med att konstatera, att materialet i de båda böckerna i stort sett överensstämmer; avvikelserna gäller mest melismerna och textunderläggandet. Vidare är det av intresse att iaktta, att hela materialet — 24 melodier — återfinnes i Höghandskriften (omkr. 1540) och i det närmaste hela materialet — 21 melodier — i Koralpsalmboken 1697. I Svenska Mässan 1897 återfinnes 12 och i Den svenska mässan, I, 1942 10 melodier. Kyriale Romanum innehåller 19 av melodierna.

Om vi så går över till mässans efter kyrkoåret variabla delar, *proprium de tempore*, så är det av intresse att se, att LCW bevarat juldagens och påskdagens latinska *introitus*. Den handbok, som gällde 1623, var ju HB 1614, och denna stadgar intet om introitusmomentet. Däremot förutsätter KO 1571 latinsk introitus alternativt med vissa svenska psalmer. LCW anknuter alltså här till äldre praxis.

Till resterna av mässans *proprium de tempore* hör också de tre *sekvenser*, som upptas i både LCU och LCW, nämligen *Laetabundus*, *Victimae paschali* och *Sancti Spiritus adsit nobis gratia*, avsedda för jul, påsk och pingst. KO 1571 skriver: »Christelige

Sequentier må man ock under tiden siunga / serdeles på thessa högtidher / Jwl / Påscha / Helghe Toorsdag och Pingesdağa». För juldagen upptages bl. a. *Laetabundus*, för påsken *Victimae*. — HB 1614 innefattar en fullständig serie gradualpsalmer för kyrkoåret, där bl. a. ovan nämnda sekvenser anföras.

Laetabundus upptas i LCU i en svensk tolkning, känd från psalmboken 1548 (Alle christne frögda sigh), i LCW dels med den latinska texten, dels med ovanstående svenska text och en annan, mera texttrogen nyöversättning parallellt med denna (Frögdesammer är then christelige Choren). Den sistnämnda översättningen rymmer partier av stor poetisk skönhet. — Beträffande melodien kan anmärkas, att den följer den äldre meloditypen med syllabisk upptakt (jfr Moberg, Ueber die schwedischen Sequenzen, I, s. 249).

Victimae paschali återges med traditionell melodi och svensk text, den senare känd från 1543 års psalmboksfragment (Jesus Christus han är worden; jfr Liedgren, Svensk psalm och andlig visa, s. 29).

Sancti Spiritus adsit nobis gratia återges likaledes i båda böckerna i lika översättning (Then helghe Andes nådh). Den svenska översättningen av denna sekvens synes icke vara känd tidigare än i LCU.

Bland övriga sånger, *avsedda för mässan*, märkes *Tigh ware loff och prijs o Christ*. Denna sång är egentligen en Sanctus-trop, där texten lagts under de långa Osanna melismerna. Första gången denna melodi i troperat skick möter på svensk botten är i Höghandskriften (omk. 1540). När och hur denna trop utförts är inte så lätt att klart fixera. Adell uppvisar i företalet till editionen av Hög- och Bjuråkershandskrifterna, i jämförelse med samtida dansk praxis, att den synes ha sjungits av försångare vid trefaldighetsmässan och möjligen den högtidliga brudmässan. Så som tropen upptages i LCU och LCW, möter vi inga tydliga spår av dess liturgiska historia eller funktion. Den står där skenbart lösbruten, som en luthersk koral. Ett par iakttagelser torde emellertid vara av viss betydelse. Både LCU och LCW placerar den i omedelbar anslutning till pingstens nattvardsmässa. Detta tyder väl på att den fortfarande hört nattvardsfirandet till. Att den i LCU och LCW hör samman med pingsten torde inte vara någon tillfällighet. Redan Hög- och Bjuråkershandskrifterna placerar den i själva verket där. I handskrifterna står den visserligen under trefaldighetstidens serie, men den in-

föres med orden: »Glā in excelsis de sancto spiritu sequitur, s̄cto sec (?) corp(or)e Chri». Detta visar, att melodien där avsågs inte bara för trefaldighetssöndagen utan också för pingst och Helga lekamens dag. — I Een liten Songbook 1553 står tropen i pingstserien och liksom i Liber cantus efter Agnus Dei. Det föreligger alltså en obruten tradition från 1540 fram till 1620, som visar, att Tigh ware loff var en pingstsång, som hade samband med nattvardsfirandet. Man torde kunna förmoda, att Tigh ware loff i LCU och LCW avsågs som kommunionpsalm under pingsten, ehuru varken KO 1571 eller HB 1614 upptar den bland de där uppräknade kommunionpsalmerna.

En annan gammal nattvardssång möter i LCU, nämligen *Discubuit Jesus*. Den är en medeltida bearbetning av nattvardens instiftelseord, vilken anföres redan i SM 1548 och senare i De officiis och HB 1614 upptas som kommuniionsång.

Vidare anför LCU den gamla pingstantifonen *Veni Sancte Spiritus*. Det torde här närmast tjäna som antifon till pingstvesperns psalmer, efter medeltida sed. Det kan i detta sammanhang påpekas, att dess användning utvidgats genom anvisningarna i De officiis, KO 1571 och HB 1614, där den — i svensk form — var en av de fastställda predikstolspsalmerna. Enligt HB 1614 skulle den sjungas i varje mässa.

*

Vi lämnar nú mässan och går över till *tidegården*. LCU är här mera omfattande än LCW och upptar tidegudstjänsterna för jul, påsk, pingst och Mikaeli, medan LCW stannar vid de båda förstnämnda. Det musikaliska materialet avser vederbörande högtidsdag och dess helgsmål — alltså I. vesper, I. completorium, matutin, laudes, II. vesper och II. completorium. Mest fullständigt återges matutin, laudes och vesper. För dessa gudstjänster innehåller HB 1614 inga föreskrifter utom att under rubriken »Ad completorium» upptages Vaka över oss och Välsignelsen. KO 1571 bibehåller matutin (laudes) och vesper. Här ansluter sig Liber cantus alltså till reformationsårhundradets praxis.

Av *matutinens* material återger LCU i en särskild avdelning *Venite* — inte bara för ovan nämnda helger utan också för Trefaldighet, vanliga söndagar och apostladagar. Därtill kommer ett orbricerat *Venite* (i nuvarande romersk praxis använt under advent

och fastan samt på martyrdagar). De fyra sistnämnda saknar invitorieantifon, medan samtliga övriga har sådan, inarbetad under de andra tidegudstjänsterna för vederbörande söndag. — LCU och LCW återger vidare matutinens *Te Deum*, den förra på latin, den senare på svenska. — Av matutinmaterialet upptas — i överensstämmelse med KO 1571 — en nocturn, d. v. s. tre antifoner och psalmer, tre läsningar och tre responsorier.

Laudes enligt Liber cantus upptar i regel fem antifoner och psalmer samt antifon till Benedictus, *vespern* likaledes fem antifoner och psalmer samt antifon till Magnificat, medan av *completoriet* endast upptages antifonien till Nunc dimittis (för påsken även en psalmantifon).

Tidegårdens *hymner* är sparsamt företrädde. LCU innehåller två latinska hymner, nämligen för pingstvespern *Beata nobis gaudia* (nuvarande Antiphonale Romanum: pingstdagens laudes) och för Mikaelivespern *Tibi Christe splendor Patris* (Antiphonale Romanum: vespern på S. Rafaels dag. LCW anför *tre hymner på svenska* och *en luthersk kyrkovisa*, nämligen *Werldennes Frälsare* (Veni Redemptor), *Nu är kommen vår Påskafrögd* (Ad coenam agni), *Wij loffuom Christ* (A solis ortus cardine) och *Kommer här och låter oss Herren Gudh prijsa*. De tre förstnämnda, som även torde ha avsetts som psalmer vid mässan och som ingår i Uppsala-psalmboken 1645, upptas av LCW tillsammans med matutinens *Te Deum* och påskcompletoriets antifon »Ährnes Konung». Detta synes tyda på att de avsetts även för tidegudstjänsterna, för vilka LCW i övrigt icke upptager någon enda hymn. De ingick f. ö. i Olaus Petris översättning av tidegårdshymner (jfr Liedgren, a. a., s. 87, not 1). För julen avsågs hymnerna »Werldennes Frälsare» och »Wij loffuom Christ», för påsken »Nu är kommen vår Påskafrögd». — »Kommen här» är, som Peters påpekar (Svensk Koralbok 1940, s. 315), kanske en omdiktning av matutinens Venite exultemus. Det är icke osannolikt, att den i LCW är avsedd för matutinen.

*

Intressanta är de avslutande *begravningssångerna*. Vi återfinner i båda Libri cantus de tre responsorierna *Media vita*, *Emendemus* och *Si bona*, i LCU därjämte *Credo quod* och *Libera me* och i LCW *Sint lumbi*. Av dessa är *Media vita* i Breviarium Lincopense

m. fl. antifon till Nunc dimittis på Dom. III Quadragesimae, *Emendemus* responsorium III på Dom. I Quadragesimae och *Si bona* i nuvarande Brevarium Romanum responsorium I i Historia Hiob. *Credo quod* är responsorium I i dödsofficiets matutin, *Libera me* responsorium i begravningsritualet och *Sint lumbi* i nuvarande Brevarium Romanum responsorium VIII in communi confessorum. (För vissa av dessa uppgifter står jag i tacksamhetsskuld till kyrkoherden, teol. lic. Knut Peters).

LCU och LCW anför slutligen *tvenne begravningssånger med svensk text*, nämligen *Jagh weet at min Förlossare leffuer* (en översättning av *Credo quod*) och *I stofft och sand*. Denna cantus funebris är av medeltida ursprung (jfr Liedgren, a. a., s. 244 f.) och torde vara en omdiktning av motiv ur responsorierna i döds-officiets matutin (jfr Peters, Den gregorianska sången, s. 53).

*

Till sist ett par ord angående frågan om *tidegårdens språk och användning*. *Hög- och Bjuråkershandskrifterna* (omkring 1540) framlägger en till stor del *försvenskad tidegård*; tidegårdens »ordinarium» är i alla väsentligare partier översatt, så att de flesta tidegudstjänster kunde nöjaktigt återges på svenska (jfr Adell, a. a., s. 17). Ett led i försvenskandet utgör Olaus Petris ovan nämnda häfte med till svenska översatta tidegårdshymner (Swenske Songer, 1536). — KO 1571 stadgar, att *ottesången* skall sjungas på latin utom *Te Deum*, hymn, *collecta*, *Benedictus* och *Benedicamus*, som också kan sjungas på svenska. I aftonsången skall *capitulum*, hymn, *Magnificat* och *Benedicanus* sjungas »ymsom» på svenska och latin. — LCU och LCW åter framlägger tidegården på latin — utom *Cantica* i LCU (*Benedictus* för jul, påsk, pingst, *Magnificat* för jul, påsk, pingst och *Mikaeli*, vilkas begynnelseord anges på svenska) och *Te Deum* i LCW; därtill kommer de tre ovan nämnda översatta hymnerna och »Kommer här», samtliga i LCW, vilka torde avsetts även för tidegården.

Detta synes ge vid handen, att tidegården i dess försvenskade form icke slagit igenom. Å andra sidan är det svårt att tänka sig denna latinska tidegård avsedd för regelbundet församlingsbruk. Kanske var den avsedd för prästens andakt eller för skolbruk; det pedagogiska värdet av latinsk tidegård stod klart t. ex. för *Laurentius Petri*. Man kunde kanske också tänka sig, att vid helgerna, när

scholares var hemma på ferier eller tiggarfärder, den latinska tidegården kom till praktisk församlingsanvändning. Men vidare bör det anmärkas, att vissa partier av den försvenskade tidegården uppenbarligen slagit igenom så mycket grundligare. Av Cantica anses det ju t. ex. icke nödigt att ange mer än de svenska begynnelseorden. Av Bureus bekanta notis från hans norrlandsresa år 1600 om församlingens psalmodierande vid julottan synes framgå, att psalmodien (väl Cantica, som i svensk form ingår just i LCU, vilken återger ärkestiftets 1600-talstradition), var församlingen förtrogen. — Att psalmodien överhuvud var en levande faktor visas därav att psalmtonen anges endast genom finalis. Och att tidegårdens material som helhet uppenbarligen var mycket väl känt visas indirekt också av vad som icke finnes upptaget i Libri cantus. Att t. ex. av completoriet i regel anges endast antifonen till Nunc dimittis synes peka i den riktningen, att återstoden av denna gudstjänst ansågs allmänt bekant.

*

De båda Libri cantus utgör intressanta dokument från vår kyrkas liturghistoria. På flera punkter griper de tillbaka, utöver HB 1614, och anknyter till KO 1571 och den av Laurentius Petri in-
augurerade liturgiska linjen under det svenska reformationstidevarvet. Att de båda böckerna inte är enbart historiska dokument framgår av, att en stor del av deras innehåll står insatt i ett obrutet sammanhang från äldsta tid, över reformation- och stormakts-tid och fram till våra egna dagar.

För den som har vår kyrkas gudstjänst kär och vill tränga in i hennes liturgiska livsform, anbefaller sig de båda Libri cantus till studium. Deras stämma talar kyrkans tidlösa språk. Det rymmer ett gammalt och aktuellt budskap.

Pehr Edwall.

Förkortningar: HB = Handbok.
KO = Kyrkoordning.
LCU = Liber cantus upsaliensis.
LCW = Liber cantus wexionensis.

Liber Cantus Upsaliensis (Laurentius Petri Sällskapetets urkunds-
serie II) Lund 1943. Pris: 17:50.

Liber Cantus Wexionensis (Laurentius Petri Sällskapetets urkundsserie III) Lund 1943. Pris: 15:—.

Den första utsändes till medlemmarna av Sällskapet mot insändande av årsavgiften för 1943 (10:— kr.) till kassören: kyrkoherde K. Peters, Söndrum, Halmstad å postgiro n:r 171372.

Rekvisioner å sångböckerna för kyrkoarkiv m. m. insändes likaledes till kyrkoherde Peters.

Danska dopfuntar från medeltiden.

M. Mackeprang, som för några år sedan drog sig tillbaka från ledarskapet för dansk fornvård och för det danska Nationalmuseum, kunde år 1941 se ett livsverk krönas, då hans stora verk utkom, Danmarks middelalderlige Dodefunte, som sysselsatt honom sedan ungdomen. Det är en bok i stor folio om 450 sidor, lärd och skarpsinnig. Sällan får man i sin hand en mera fullmogen vetenskaplig prestation. Den omfattar ett oerhört rikt material, som har otaliga förgreningar och som därför ständigt måste studeras med sidoblickar på andra konstområden. Danmark har bevarat 1494 medeltida funtar, vilket är ett mycket stort antal av landets 1738 kyrkor. Av dessa äro 90 % romanska.

I bokens första del redogöres för vissa allmänna förutsättningar, bl. a. dopsed och ikonografi, vilka intressera oss här. Mackeprang påpekar, att dopritus varit bestämmande för funtarnas utformning. Under medeltiden brukas nästan utan undantag neddoppning av barnet. Enligt Roskilde ritualbok av år 1513 skulle barnet neddoppas i vattnet tre gånger, då det döptes i Faderns, Sonens och den helige Andes namn. Funten måste därför vara stor. Vid medeltidens slut började dopseden förändras. Nu överöstes blott barnets huvud. I Bugenhagens sändebrev till de danska biskoparna 1539 heter det, att medan neddoppning var vanlig i Tyskland, hade han i Hamburg påträffat bruket att blott vattenösa barnets huvud. Till sin överraskning hade han iakttagit detta bruk även i Köpenhamn. Då emellertid Luther hade förklarat detta för en osed, önskade han, att superintendenterna skulle försöka avskaffa den. Att detta icke lyckades förstås av Kirkeordinansen av 1357, där det bestämdes, att barnet skall vattenösas tre gånger. Vid